

УДК 35.085.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.2.3>

Маланчій М. О.,

кандидат наук з державного управління,
старший науковий співробітник

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

FACTORS OF PROFESSIONAL SOCIALIZATION OF THE STAFF OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE

У статті досліджуються чинники професійної соціалізації персоналу Державної прикордонної служби України. Обґрунтовано, що формування особистості посадової особи прикордонної служби здійснюється під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники автор поділяє на чотири групи: глобальні, загальні, локальні і специфічні. Глобальні чинники формуються під впливом світових політичних, економічних, соціальних і духовних процесів. Загальні чинники обумовлюються розвитком конкретної держави та характером суспільних відносин у конкретному суспільстві. Локальні чинники формуються залежно від особливостей проходження служби в прикордонних військах України й визначаються особливостями інституціонального розвитку Державної Прикордонної служби. Специфічні чинники обумовлені дією мікроінститутів – сім'ї, референтної групи, військового колективу.

Наголошено на ролі суб'єктивного чиннику в процесі професійної соціалізації. Взаємодія між особою й соціальним середовищем здійснюється двопланово. З одного боку, особа є результатом розвитку конкретно-історичних відносин, що індивідуалізується, а з іншого – вона є творчим суб'єктом, який не тільки переробляє «зовнішнє», «соціальне» в «особисте», а й уносить щось «від себе самого» в соціальне й у свій внутрішній світ. Об'єктивні та суб'єктивні чинники не тільки детермінують зміст наявних і належних соціальних якостей посадової особи прикордонних органів і військ, а й визначають зміст та ефективність процесу формування необхідних якостей, інтенсивність професійної соціалізації.

Ключові слова: професійна соціалізація, прикордонна служба, персонал, чинники професійної соціалізації.

The article examines the factors of professional socialization of the staff of the State Border Guard Service of Ukraine. It is substantiated that the formation of the personality of a border service official is carried out under the influence of a number of objective and subjective factors. The author divides objective factors into four groups: global, general, local and specific. Global factors are formed under the influence of world political, economic, social and spiritual processes. General factors are determined by the development of a particular state and the nature of social relations in a particular society. Local factors are formed depending on the peculiarities of service in the border troops of Ukraine and are determined by the peculiarities of the institutional development of the State Border Guard Service. Specific factors are due to the action of micro-institutions - the family, the reference group, the military.

The role of the subjective factor in the process of professional socialization is emphasized. The interaction between the individual and the social environment is twofold. On the one hand, a person is the result of the development of concrete-historical relations, which is individualized, and on the other – he is a creative subject who not only transforms the “external”, “social” into “personal”, but also contributes something from himself “in the social and in his inner world”. Objective and subjective factors not only determine the content of the existing and appropriate social qualities of an official of the border authorities and troops. They also determine the content and effectiveness of the process of forming the necessary qualities, the intensity of professional socialization.

Key words: professional socialization, border service, personnel, factors of professional socialization.

Постановка проблеми. Розвиток нової моделі безпекового сектору держави, черговим кроком у формуванні якої стало прийняття нового Закону України «Про національну безпеку», обумовлює необхідність здійснення послідовних заходів професійної соціалізації персоналу Державної прикордонної служби України, зокрема в напрямі забезпечення бойової готовності, підвищення рівня професійної підготовки та службової дисципліни особового складу.

На особливу увагу заслуговує сфера професійної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України, який проходить службу на державному кордоні України в умовах військового стану. Від якості його професійної діяльності залежить рівень національної безпеки країни. Це вимагає від кожного прикордонника високого професіоналізму.

Теоретичним підґрунтям роботи слугували нечисленні наукові праці, у яких досліджуються

різні аспекти професійної діяльності посадових осіб Державної прикордонної служби України, зокрема питання професійної діяльності й особливостей проходження служби (С.О. Філіппов, Д.В. Іщенко), професійної компетентності (О.В. Торічний, О. Бец, М.М. Козяр, А.М. Машталер, Н.М. Усачик, І.В. Порхун, І.В. Толоч), етичного виховання (В.І. Царенко, І.Я. Криворучко, А.В. Катковський), професійної культури (С.Я. Білявець, О.В. Діденко), професійної підготовки (В.А. Балашов, А.В. Балендр, А.В. Галімов), особистісного та професійного розвитку (С.М. Будник, Є.М. Потапчик, І.Е. Ковальська, Р.О. Ковальчук), управління персоналом (М.М. Литвин, В.Ф. Сторожук, Д.В. Хруст, І.С. Катеринчук, Ю.Б. Івашков) та інші.

Мета статті – дослідити чинники професійної компетентності персоналу Державної прикордонної служби України.

Виклад основного матеріалу. Формування особистості посадової особи прикордонної служби здійснюється під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники умовно можна поділити на чотири групи: глобальні, загальні, локальні та специфічні. Глобальні чинники формуються під впливом світових політичних, економічних, соціальних і духовних процесів. Загальні чинники обумовлюються розвитком конкретної держави та характером суспільних відносин у конкретному суспільстві. Локальні чинники формуються залежно від особливостей проходження служби в прикордонних військах України й визначаються особливостями інституціонального розвитку Державної прикордонної служби. Специфічні чинники обумовлені дією мікроінститутів – сім'ї, референтної групи, військового колективу.

Характер професійної діяльності посадових осіб прикордонної служби визначається соціальним середовищем. Проте, спираючись на принцип діяльнісного підходу, можна розглядати її як відносно самостійний чинник, оскільки якості особи залежать від змісту діяльності й формується тільки в ході її здійснення [1].

Зміни, що відбуваються сьогодні у світі, нашому суспільстві, реформування Прикордонної служби викликають потребу в аналізі суб'єктивних та об'єктивних чинників, які обумовлюють професійну соціалізацію прикордонників.

Глобальні чинники, впливаючи на всі сфери суспільного життя, істотно визначають стан національної безпеки України, складником якої є прикордонна безпека, а проблеми забезпечення безпеки держави в прикордонній сфері обумов-

люють функціональне навантаження прикордонної служби [2].

Соціальне макросередовище є найважливішим чинником професійної соціалізації посадової особи прикордонної служби [7].

Важливу роль під час соціалізації особистості, у тому числі й професійної, відіграють економічні інститути суспільства, оскільки соціальні цінності за своєю специфічною формою спрямовані на забезпечення загального блага, на всебічний розвиток особистості, створення всього необхідного для життя людини як головної цінності й мети розвитку.

Матеріальні передумови для цього створюються у сфері економіки. Прогресивні зміни в цій сфері є основоположними для досягнення серйозних і міцних успіхів в інших складниках суспільного життя. З одного боку, переорієнтація економіки на задоволення передусім матеріальних потреб людини, виробництво товарів народного споживання, заходи, що приймаються до забезпечення економічної свободи, зумовлюють потребу людей у таких якостях, як ініціативність, самостійність, діловитість, відчуття власної гідності, і стимулюють їх розвиток. З іншого боку, зміни, що відбуваються, зумовлені падінням економіки внаслідок пандемії COVID-19 і карантинних обмежень, негативно відображаються на соціальному самопочутті людей, викликають розбалансування суспільних та особистих інтересів, прояв заздрості в одних і відчуття переваги, елітарності в інших.

У засобах масової інформації простежується думка, що в умовах ринку найважливішою є здатність людей самостійно вирішувати свої проблеми, не чекаючи допомоги від держави, уміння спиратися лише на власні сили. Безумовно, ці гасла та їх перетворення детермінують потребу в таких якостях особи, як самостійність, запозитивність, ініціативність, розторопність тощо. Разом із тим вони призводять до появи й розвитку негативних властивостей: егоїзму, вивертності, брехливості, спритності, користолюбства, не сприяють формуванню соціально необхідних позитивних якостей: колективізму, товариства, альтруїзму, безкорисливості.

Усе це значною мірою відображається й на соціально-психологічному стані особового складу Прикордонної служби. Кризові явища в економіці детермінують низький матеріальний рівень життя офіцерів, побутову невлаштованість, недостатнє матеріальне стимулювання службової діяльності.

Безумовно, тенденції економічного зростання, що намітилися останнім роком, дали змогу дещо підвищити рівень життя населення, зокрема й офі-

церів Прикордонної служби. Це позитивно вплинуло на морально-психологічну ситуацію в суспільстві, соціальні якості людей. Разом із тим було б помилкою вважати, що позитивні економічні зміни автоматично приведуть до високої духовності населення. Прикладів цьому достатньо в індустріально розвинених країнах, де матеріальне благополуччя саме по собі не приводить до сформованості в людей соціально значущих якостей.

Прямим продовженням економічних відносин є відносини соціальні. Ставлення суспільства до особи виражається в таких поняттях, як гуманізм, людяність, які означають, що людина, її благо є для суспільства кінцевою метою («усе для людини»). Справедливість – міра гуманності. Сутність цього заходу – в еквівалентному ставленні суспільства до людей, соціальних груп з урахуванням їх рівності й нерівності. Чим гармонійніше можуть за цих умов поєднуватися рівність і нерівність як моменти справедливості, тим вона досконаліша, вища.

Принципи милосердя, справедливості, підтримки тих верств, які особливо її потребують (дітей, молоді, людей похилого віку, багатодітних і неповних сімей тощо), уселяють певний оптимізм, сприяють формуванню багатьох позитивних якостей. Проте часто декларативний характер проголошених принципів негативно відображається на суспільній свідомості. Слабкість економіки, невисока ефективність державних органів, бюрократизм урядовців – основні причини того, що вказані принципи не упроваджуються в життя.

Поширені й живучі такі явища, як нелюдяність, несправедливість, лицемірство, несумлінне ставлення до праці, крадіжка й розкрадання, які тісно пов'язані з негативними явищами, що мають місце в соціальному житті. Одні з них – абсолютизація інтересів держави, виробництва в збиток інтересам задоволення потреб людей, «залишковий» принцип вирішення соціальних питань, із чим пов'язана тенденція перетворення виробництва в самоціль, а людини – лише в засіб, «гвинтик» економічної машини. До інших негативних чинників можна зарахувати командний стиль управління, бюрократизм, що породжують відчуження працівників від виробництва, від результатів своєї праці, утрату етичних ідеалів, ослаблення моральних стимулів до праці.

Ті зміни, які відбуваються останнім часом у соціальному середовищі, не перешкоджають, а іноді й каталізують негативний вплив на морально-психологічний стан населення. З одного боку, пропагуються загальнолюдські етичні норми людського співіснування, а з іншого – у реальному житті люди постійно стикаються з лицемірством, збагаченням

одних і зубожінням інших, несправедливістю, соціально незахищеністю багатьох верств населення, у тому числі й військовослужбовців.

Складнощі в соціальній сфері, соціальний статус і реальне матеріальне становище військовослужбовців і членів їхніх сімей негативно позначаються на моральному стані офіцерського складу, породжують деколи песимізм, невпевненість у завтрашньому дні [2].

Грошове утримання посадових осіб Прикордонної служби не відповідає рівню відповідальності й складності їхньої професійної діяльності. З кожним роком загострюється житлова проблема. Зростає кількість сімей прикордонників, вимушених наймати тимчасові житлові приміщення й нести при цьому витрати, які у великих населених пунктах не покриваються встановленою компенсацією.

Бюджетні асигнування на оплату транспортних послуг, майнове забезпечення, придбання медикаментів та інших матеріальних засобів не в змозі забезпечити поточне утримання прикордонних органів і військ, а також повне й своєчасне задоволення потреб військовослужбовців.

Труднощі соціального плану призводять до загострення морально-психологічної обстановки у військових колективах і сім'ях прикордонників. Через них звільнилися багато висококваліфікованих офіцерів. Це неминуче негативно впливає на охорону державного кордону України. Отже, реальне матеріальне й соціально-економічне становище сімей посадових осіб прикордонної служби залишається складним.

Проте, незважаючи на серйозні труднощі, більшість прикордонників з честю виконує свій військовий обов'язок. Їхня ратна праця, самовідданість, воля й довготерпіння багато в чому допомагають вирішувати багатоманітні завдання забезпечення безпеки державного кордону. У результаті Прикордонна служба, виконуючи законодавчо покладені на неї завдання щодо охорони державного кордону, допомагає створювати умови для проведення в країні економічних реформ, розвитку добросусідських відносин із суміжними державами, бере участь у боротьбі з організованою злочинністю, забезпечує цивілізоване входження України до світової спільноти.

Політичний чинник, який відображає відносини між великими групами людей, їхнє ставлення до держави й діяльність самої держави, істотним чином обумовлює формування професійних якостей посадових осіб Прикордонної служби [4].

Багато змін, що відбуваються сьогодні у сфері політики, сприяють формуванню соціально

значущих якостей людей, серед них – курс на демократизацію і гласність суспільного життя, створення правової держави, головною характеристикою якої є забезпечення верховенства закону. Благодійний вплив на людей чинить ухвалення цілого пакету законів, спрямованих на забезпечення політичних та економічних свобод, захист прав і гідності особистості, соціальну захищеність населення.

Важливим чинником формування професійних якостей державних службовців, у тому числі й посадових осіб Прикордонної служби, є духовне життя суспільства, яке є сферою функціонування різних форм суспільної свідомості.

Українське суспільство все більше підходить до розуміння того, що життєздатна держава неможлива без життєздатної ідеології, без віри нації в цю ідеологію, без довіри до тих, хто її втілює.

Для озброєних захисників кордонів Вітчизни такий підхід до проблеми особливо близький. Український солдат ніколи не йшов у бій з ворогами Вітчизни за гроші або інші матеріальні блага. За гроші, навіть великі, жодна людина своє життя на вівтар Вітчизни не покладе й у разі виникнення реальної небезпеки або побіжить із поля бою, або вважатиме за краще здатися в полон. І лише людина, яка беззавітно любить свій народ і свою Вітчизну, натхненна ясною й зрозумілою всім ідеєю, здатна на мужні та рішучі дії в бою, на самопожертву [8].

Історичний досвід розвитку світових цивілізацій свідчить про те, що без патріотизму як державної ідеології й політики, без державно-патріотичного виховання громадян не могла добитися успіху жодна країна.

Актуальність формування державно-патріотичних якостей у структурі професійної компетентності посадових осіб Прикордонної служби зумовлена складними процесами будівництва й реформування військової організації держави, спеціальних служб, у тому числі прикордонної [5]. І тут також не обійтися без духовно-етичного складника службово-бойової діяльності прикордонних органів і військ, яка заснована на таких фундаментальних цінностях, як державність, духовність, патріотизм. Сьогодні для прикордонника бути патріотом означає водночас бути людиною духовною, професійно підготовленою, вірною своєму конституційному та військовому обов'язку, надійним вартувим прикордонних рубежів своєї Вітчизни.

Духовне життя суспільства знаходиться в тісному взаємозв'язку з економічними, соціальними й політичними умовами, розглянутими вище. Найважливішим складником цієї сфери є мораль-

ність, звідси – необхідність тих або інших соціальних якостей особи, ефективність процесу їх формування визначаються чинними ідеалами, цінностями, нормами моралі.

Наявні особливості духовної сфери суперечать відвічно українським цінностям, що становили в минулому сутнісні риси нашої національної ідеї, передусім такі як любов до своєї армії й поважне ставлення до захисників Вітчизни, шанування традицій військової доблесті і слави українців, громадянськість тощо. Безкорисливе військово-служіння Батьківщині в усі часи цінувалося в народі.

За даними соціологічних досліджень, однією з найгостріших проблем, що турбують військовослужбовців Прикордонної служби, є низький престиж військової служби в сучасному суспільстві. Продовжує знижуватися мотивація добросовісного виконання військового обов'язку всіма категоріями військовослужбовців. Наростають процеси внутрішнього відчуження значної частини офіцерського складу від належності до військової організації держави, до Прикордонної служби й пошуку інших способів і форм життєдіяльності. Свідомо долати тяготи й позбавлення військової служби, приносити свої фізичні та духовні сили в жертву Вітчизні й державі стає з кожним роком усе меншою чеснотою серед офіцерського складу, особливо серед молодих офіцерів. 84% респондентів у ході проведеного автором дослідження відзначили, що зниження престижу військової служби є найзначнішим чинником, який негативно впливає на морально-психологічні якості прикордонника та процес їх формування

Негативні тенденції в розглянутих сферах суспільного життя впливають на духовний стан особового складу Прикордонної служби. Зниження престижу військової служби в суспільстві, погіршення соціально-побутових умов життя кадрових військових, відсутність упевненості в завтрашньому дні призводять до зміни соціальної орієнтації прикордонників. Частина з них після закінчення навчальних закладів не прибуває до місця служби, відмовляється від її продовження. Сотні молодих офіцерів звільняються з військ у зв'язку з небажанням служити.

Загалом же духовно-ціннісні орієнтації більшості посадових осіб прикордонної служби, їхні соціально-професійні якості, що формуються під впливом об'єктивних чинників, можна охарактеризувати так.

По-перше, стан освіченості й вихованості значної частини особового складу Прикордонної служби сьогодні в основному забезпечують

боєготовність, порядок і дисципліну в органах і військах [1]. За визнанням низки представників громадськості й військового керівництва, багато з того, що робиться зараз для забезпечення надійної охорони кордону, тримається на високій духовній відповідальності людей у військовій формі, їхній вірності конституційному обов'язку, ентузіазмі, істинному патріотизмі та громадянськості. Ці духовні якості є тією основою, яка продовжує забезпечувати згуртованість, активність і керуваність особового складу, незважаючи на те що більшість прикордонників несе службу у важких умовах, на межі своїх моральних і психічних можливостей.

По-друге, як певна позитивна домінанта у свідомості й світогляді більшої частини прикордонників залишається орієнтація на громадянський мир, загальнонаціональну згоду, суспільно-політичну стабільність. Вони меншою мірою, ніж інші соціальні групи й верстви населення, зорієнтовані на «агресивну поведінку та вчинки» в суспільстві навіть за наявності в них широкої варіативності індивідуальних думок, позицій, точок зору та переконань, а також зброї [6]. Діяльністю щодо реалізації прикордонної політики держави, нейтральним ставленням до різних загальнополітичних подій і процесів, політичних партій, рухів і союзів прикордонники сьогодні багато в чому реалізують у суспільстві свою стабілізуючу роль.

По-третє, у прикордонних органах і військах сьогодні в наявності найширша палітра полярних, незіставних і неузгоджених оцінок і думок. І разом із цим варто визнати, що в наявності відсутність гострої духовної конфліктності у військових колективах серед різних категорій прикордонників. Прикордонники більшою мірою реалізують можливість до саморегуляції й самовідчуження стосовно дії різного роду дестабілюючих чинників.

Локальними чинниками професійної соціалізації прикордонників є особливості службово-бойової діяльності прикордонних органів і військ; морально-психологічна, кадрова, матеріально-технічна ситуація, що складається в Прикордонній службі; певні способи життєдіяльності прикордонників з властивим їм суворим порядком, особливими службовими ритмами, чіткою регламентацією всього устрою життя; система навчально-виховної роботи.

Напруженість у службовій діяльності не тільки вимагає від особового складу високого професіоналізму, а й сприяє формуванню таких соціальних якостей, як самовідданість, стійкість, ініціативність, рішучість, товариськість.

Постійні процеси «перебудов», що відбувалися в суспільстві в 90-х роках ХХ століття, проєктувалися й на Прикордонну службу. Її трансформація в спеціальну державну службу означає поступове перетворення Прикордонної служби в якісно новий спеціальний інститут. У ході цього процесу вона набуває тих рис, які дають їй змогу по-новому впливати на свідомість і поведінку особового складу.

Водночас в устрої життя прикордонних органів є й аспекти, що ускладнюють формування професійних якостей. Наприклад, у принципі єдиноначальності, який є стрижньовим для військової організації, є можливість для зловживання владою, суб'єктивізму з боку командира-єдиноначальника.

Порушення принципу соціальної справедливості, який є одним із важливих джерел суперечностей у прикордонних колективах, негативно позначається на морально-психологічному стані особового складу. До них можна зарахувати, наприклад, несправедливий, на думку деяких опитаних, порядок проходження служби; факти корупції й протекціонізму, деколи відверто недержавний підхід до вирішення багатьох кадрових питань, пов'язаних передусім зі звільненням офіцерів у запас, службовим зростанням, розподілом матеріальних благ. А це, у свою чергу, призводить до зниження значення для кадрових прикордонників службової кар'єри як засобу здійснення своїх життєво важливих цілей і престижності офіцерської праці. Отже, ідеться про суперечність між сталими уявленнями офіцерів про своє становище в суспільстві, рівнем соціальних очікувань і погіршенням їхнього соціального статусу, неможливістю досягнення своїх життєвих цілей, запитів і потреб.

Ці й інші моменти створюють передумови до загострення суперечностей формування соціально значущих якостей особового складу, незадоволеності своїм становищем у суспільстві, психологічного дискомфорту, соціальної апатії, що деколи породжує їхнє байдуже ставлення до вирішення службових завдань.

Локальні об'єктивні чинники мають, отже, суперечливий характер.

Величезною силою впливу на професійну соціалізацію володіє військовий колектив, бо людина не може нормально існувати поза спілкуванням із собі подібними [7]. Відчуття належності до якоїсь групи, як говорять учені, ідентифікації з нею, настільки важливо для особи, що необхідно забезпечити «єднання», багато в чому визначальне її поведінку. Для неї дуже важливо позитивне

ставлення оточуючих. Вона (особа) часом навіть непомітно для себе стає на позиції колективу, погоджується з ним, уважає для себе єдиними. У спільній діяльності виробляються загальні погляди на життя, складається громадська думка. Вступаючи в уже наявний колектив, людина стикається зі сформованим морально-психологічним кліматом, із певними соціальними установками, навіть якщо вона й не сприймає їх, то не зважати на їх існування не може.

Висновки. Зміст соціальних якостей особи прикордонника не визначається автоматично розглянутими вище об'єктивними чинниками. Велику роль при цьому відіграє суб'єктивний

чинник. Взаємодія між особою і соціальним середовищем здійснюється двопланово. З одного боку, особа є результатом розвитку конкретно-історичних відносин, що індивідуалізується, а з іншого – вона є творчим суб'єктом, який не тільки переробляє «зовнішнє», «соціальне» в «особисте», а й уносить щось «від себе самого» в соціальне й у свій внутрішній світ. Об'єктивні та суб'єктивні чинники не тільки детермінують зміст наявних і належних соціальних якостей посадової особи прикордонних органів і військ, а й визначають зміст та ефективність процесу формування необхідних якостей, інтенсивність професійної соціалізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрощук О.Ю. Професійна компетентність як невід'ємна складова готовності майбутнього офіцера – прикордонника до професійної діяльності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2020. № 5. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/e-journals/Vnadps/2012_5/12aoudpd.pdf.
2. Будник С.М. Професійне становлення як найважливіший етап соціалізації майбутнього офіцера-прикордонника. *Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні та психологічні науки»* / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2009. № 51. С. 113–117.
3. Іщенко Д.В., Філіпов А.Ф. Основи військової педагогіки. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. прикордон. військ України, 2002. 106 с.
4. Іщенко Д.В., Царенко В.І. Шляхи формування правової культури майбутніх офіцерів–прикордонників як складової їх професійної компетентності. *Збірник наукових праць*. Хмельницький : НАДПСУ, 2008. № 46. Частина II. С. 117–119.
5. Каменюк Ю.В. Соціально-психологічні аспекти військово-патріотичного виховання майбутніх офіцерів. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні та психологічні науки»*. 2015. № 1. С. 429–442.
6. Катковський А.В. Удосконалення професійного виховання військовослужбовців за контрактом у Прикордонних військах України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 «Військова педагогіка та психологія». Хмельницький, 2000. 18 с.
7. Ковальова Д.В. Професійна соціалізація державних службовців як складова суспільного розвитку. *Проблеми сучасного державного управління: збірник наукових праць*. Донецьк : ДонДУУ, 2011. С. 90–102.
8. Козяр М.М. Формування особистості професіонала у процесі оволодіння професійно-екстремальною діяльністю. *Психолого-педагогічні основи професійної адаптації майбутніх фахівців : монографія*. Львів : Вид-во «Сполом», 2008. С. 139–146.